

DOI 10.36074/grail-of-science.15.03.2024.050

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ СТУДЕНТІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН І ОСНОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА, КОМПОНЕНТИ

Павленко Ірина Григорівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Україна

Алексєєва Оксана Радиславівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Україна

Анотація. Формування екологічної свідомості особистості майбутнього фахівця є невід'ємною частиною його професіоналізму. У статті особлива увага приділяється значенню екологічної освіти сучасних студентів, визначається роль екологічної свідомості в процесі формування духовного світу особистості та суспільства. Аналіз поняття «екологічна свідомість», обґрунтування сутності, структури, компонентів та важливих особливостей її формування у студентів, які подано у статті, допоможуть у пошуку нових, ефективних шляхів удосконалення екологічної освіти у вищій школі, у створенні сучасних технологій та прогнозуванні результатів екологічної освіти майбутніх фахівців.

Ключові слова: екологія, екологічна свідомість, екологічна культура, здобувач вищої освіти, професійна підготовка, сталий розвиток.

Українська світоглядна традиція ще з доісторичних часів утверджувала ідею життя людини в гармонії з природою. І в сучасних умовах стрімкого соціально-економічного розвитку, це прагнення не лише не втратило своєї актуальності, а й набуло особливої значущості в контексті розв'язання екологічних проблем як глобального масштабу, так і внутрішньодержавного. Для нашої країни охорона довкілля, раціональне природокористування є однією з найважливіших умов виживання нації, адже територія України визнана зоною екологічного лиха. Тривале екстенсивне використання природних ресурсів, концентрація на порівняно невеликих площах численних потужних промислових комплексів, «перехімізація» сільського господарства, розвиток транспортної системи, ядерної енергетики без урахування специфіки природних умов, що десятиліттями не дозволяло екосистемі самоочищатися і самовідновлюватися, і, нарешті, відсутність дієвих законів щодо охорони

природи й системного контролю за їх виконанням і постійного об'єктивного інформування населення про стан екології і причини її погіршення – це основні фактори екологічної кризи, яка сьогодні переростає в катастрофу у зв'язку з тим, що другий рік наша територія є сценою воєнних дій з усіма негативними наслідками – від маневрів військової техніки й забруднення паливно-мастильними речовинами й залишками хімічно небезпечних боєприпасів і ракет до ухвалених воєнно-стратегічних рішень, які спричиняються до екологічної трагедії на кшталт підриву дамби Каховської ГЕС.

Усе вищезазначене – очевидні результати такої деструктивної взаємодії людини з природним середовищем, першопричини яких криються значно глибше – у надзвичайно низькому рівні екологічної освіти й культури громадянства, зрозуміло, унеможливають сталий розвиток суспільства як нового вектора розвитку цивілізації, що передбачає гармонійну взаємодію біологічного й соціального чинників.

Сутність категорії «сталий розвиток» уперше було визначено на глобальному рівні як концептуальну основу проектів ООН, спрямованих на захист довкілля й визначається як формування такого способу життя особистості, який був би основою довготривалого осядливо-гармонійного розвитку людства. Відтак, ідеться про формування такої системи цінностей, складових культурного світобачення кожної людини й суспільства в цілому, які б не залежали від економічних сплесків чи занепадів, зміни політичної влади, а в якій би першочергово захист і збереження природи, турбота про людину, її життя й дотримання її прав уважались такими ж важливими, як і саме життя [1].

Відповідно до вищезазначеної тези людство повинно зрозуміти, що для виживання потрібне усвідомлення того, що така критична екологічна ситуація склалася, бо суспільство далеко не завжди узгоджувало свої дії із законами довкілля, а ставилося до природи по-споживацьки і що подолати екологічну катастрофу й забезпечити подальший сталий розвиток цивілізації можна, лише рахуючись з цими об'єктивними законами природи. Отже, безпосередніми причинами такої деструктивної екологічної ситуації є не тільки діяльність людини, а її фундаментальні причини, які криються в низькому рівні екологічної свідомості як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Суспільство не виживе без екологічної свідомості. Ця свідомість повинна проникнути у всі області науки, техніки й виробництва і змінити їх так, щоб вони сприяли виживанню людства, а не його загибелі. Суть екологічної свідомості є віддзеркаленням реально-практичних відносин суспільства. Кожній людині необхідно знати екологічні норми, правила поведінки, мати високий рівень екологічної культури [2]. Екологічна свідомість сприяє подоланню утилітарно-прагматичного ставлення до оточуючого природного середовища.

Таким чином, формування екологічної свідомості наразі – питання виживання, розвитку чи деградації, а тому й справа держави, де провідна роль належить першочергово системі освіти, задача якої для забезпечення сталого розвитку суспільства на кожній освітній ланці – від дошкільного закладу до університету – сформуванню в здобувачів систему знань про закони функціонування, життєдіяльність усього живого, екологічних систем і роль людини в збереженні природного середовища; сформуванню екологічного світогляду, екологічної культури фахівців будь-якого напрямку підготовки як

основу природоохоронної діяльності всіх верств населення, соціальних груп і суспільства загалом.

Саме тому формування екологічної культури людини, гармонії її відносин з природою є одним з пріоритетних напрямків реформування освіти, що знаходить своє відображення в Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), проекті Концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні, Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти тощо.

Інтерес до педагогічного аспекту взаємодії суспільства і природи постійно зростає. Значний внесок у вирішення проблем екологічної освіти зробили Г. Волошина, Л. Іщенко, Л. Карпенко, А. Кмець, І. Костицька, Г. Марочко, Д. Мельник, В. Назаренко, Р. Науменко, З. Плохій, Г. Пустовіт, Л. Салєєва, Т. Тарасова, В. Червонецький, Н. Щоткіна тощо.

Більшість наукових розвідок, присвячених проблемі сталого розвитку, ведеться в екологічному, природоохоронному та економічному ключі, а сама проблема розуміється як триада суспільство – економіка – природа. Так, у працях українських учених ідеї освіти для сталого розвитку в зазначеній векторності досліджували В. Боголюбов, Т. Ковальчук, В. Крамушка, Л. Пилипчатіна, О. Пометун, Т. Смагіна, І. Сущенко, А. Цимбалару тощо.

Питання екологічної освіти, формування екологічної свідомості набувають особливого значення в професійній підготовці фахівців, зокрема в системі вищої освіти, оскільки молодь є основною активною ланкою в процесах державо- й суспільствотворення і від її ефективного господарювання, дбайливого ставлення до довкілля залежатиме сталий розвиток країни.

Водночас зазначимо, що проблема формування екологічної свідомості студентів – майбутніх фахівців не була предметом комплексного дослідження. Наукові праці Е. Гірусова, О. Гусейнова, М. Кисельова, С. Хромова, Д. Чумакова розкривають філософські аспекти екологічного мислення, С. Кравченко, М. Костецького – з точки зору психології, екологічної етики, В. Крисаченко – екологічної культури.

Мета статті – розглянути сутність, структуру, компоненти екологічної свідомості особистості сучасного здобувача вищої освіти як основи сталого розвитку суспільства.

Як зазначалося, мета екологічної освіти – формування відповідального ставлення до довкілля, в основі чого – формування екологічної свідомості. Це визначає розуміння законів природи, які зумовлюють життя людини, і необхідності дотримання етичних і правових принципів природокористування, пропаганду ідей його оптимізації, активну діяльність з вивчення та охорони природи своєї місцевості. Сама ж природа усвідомлюється не тільки як зовнішнє середовище стосовно людини – природа включає людину як частину її. Умовою екологічної освіти є організація взаємопов'язаної наукової, етичної, правової, естетичної і практичної діяльності студентів, спрямованої на вивчення й поліпшення відносин між природою і людиною. Критерієм сформованості відповідального ставлення до довкілля є етична турбота про майбутні покоління з метою забезпечення сталого розвитку суспільства.

Мета екологічного виховання досягається вирішенням у єдності наступних завдань: освітніх – формування системи знань про екологічні

проблеми сучасності і шляхи їх розв'язання; виховних – формування мотивів, потреб і звичок екологічно доцільної поведінки й діяльності, здорового способу життя; розвивальних – удосконалення системи інтелектуальних і практичних умінь, спрямованих на вивчення, оцінку стану й поліпшення довкілля; розвиток прагнення до активної діяльності з охорони довкілля: інтелектуального (здібності до аналізу екологічної ситуації), емоційного (ставлення до природи як до універсальної цінності), етичного (волі й наполегливості, відповідальності). Загальною метою екологічної освіти має бути сформована екологічна свідомість особистості.

Т. Ковальчук вважає, що екологічна свідомість – це сукупність уявлень (як індивідуальних, так і групових) про взаємозв'язки у системі «людина-природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій: технологій взаємодії з нею [3].

Екологічна свідомість, за А. Кмець, – це форма свідомості, яка на певному етапі розвитку суспільства включає в себе сукупність екологічних знань, поглядів, переконань, емоцій, уподобань, мотивацій, що відображають екологічне буття, спрямована на підтримання нормального функціонування природи як цілісної системи й оптимального стану системи «суспільство-природа» [4]. Під екологічним буттям слід розуміти взаємовідносини між людиною та природним середовищем, які містять комплекс етнічних і законодавчих принципів та норм екоетики.

Екологічна свідомість виникає, розвивається; функціонує як прояв взаємовідносин суспільства та природи. Історично склалися два протилежні погляди на світ – антропоцентричний та екоцентричний. Перший базується на протиставленні людини природі, другий – на єдності сприймання людини як частини природи. Сформований тип екологічної свідомості визначає поведінку людей щодо природної дійсності. Наразі для подолання екологічної кризи у світі й нашій державі в суспільстві має бути сформована екологічна свідомість екоцентричного типу.

Зміст екологічної свідомості розкривається через поняття “екологічні уявлення”, “екологічні відносини”, “екологічна культура”, “екологічна діяльність”. Основний компонент змісту екологічної свідомості – усвідомлення цінності прояву життя на всіх рівнях організації живої матерії та небезпеки її деградації, необхідність її збереження та підтримання.

Визначаючи сутність екологічної свідомості, ми виокремили такі особливості цього процесу. По-перше: 1) ступінчастий характер: а) формування екологічних знань та уявлень; б) формування переконань у необхідності екологічної діяльності; г) вироблення навичок і звичок поведінки в природі; д) подолання в особистості споживацького ставлення до природи; 2) тривалість; 3) складність; 4) стрибкоподібність; 5) активність. По-друге: велике значення психологічного аспекту: 1) формування відповідних (природовідповідних) потреб, мотивів і установок особистості; 2) вироблення етичних, естетичних відчуттів, навичок і звичок; 3) виховання стійкої волі; 4) формування значущих цілей екологічної діяльності.

Базисом екологічної свідомості є екологічні знання і переконання. Знання, переведені в переконання, формують екологічну свідомість. Екологічна поведінка складається з окремих вчинків (конкретних дій, умінь і навичок) і

оцінного ставлення людини до цих вчинків на основі мети й мотивів особистості.

Тому в структурі екологічної свідомості виокремимо такі компоненти: *пізнавально-раціональний, емоційно-чуттєвий, діяльнісно-вольовий*. Пізнавально-раціональний включає в себе систему екологічних уявлень і понять, специфічне осмислення набутих знань. Цей компонент забезпечує виконання відображально-емоційної функції екологічної свідомості й орієнтацію на ситуацію, у якій би не було протиставлення людини природі. До емоційно-чуттєвого – входять специфічні форми сприйняття й відчуття природних об'єктів як повноправних суб'єктів і партнерів у взаємодії, усвідомлення цінності гармонійного й сталого розвитку людини, суспільства та природи. Діяльнісно-вольовий – поєднує екологічну поведінку, сукупність законодавчих принципів та опору на традиції, культуру, систему регулятивних принципів морального характеру й виявляється в оптимізації взаємовідносин у системі «суспільство – природа», а також у соціально-політичному забезпеченні екологічної діяльності.

Специфіка підготовки майбутніх фахівців будь-якого фаху до діяльності в тріаді суспільство – економіка – природа для реалізації стратегії сталого розвитку полягає в необхідності формування екологічної свідомості та екологічної культури особистості. У сучасних вимогах до фахівців-професіоналів акцент робиться на важливості оволодіння загальною культурою; науковими знаннями, уміннями і навичками взаємодії людини з людиною і власне фаховою культурою на професійному рівні, а також на культурі взаємодії з довкіллям [5]. Таке потрактування мети і задач підготовки відображає культурологічну парадигму освіти, підсилює особистісний аспект при підготовці фахівця, підкреслює значущість людини як центру будь-якої культури і в будь-якому історичному аспекті. Підготовка фахівця до формування екологічної свідомості пов'язана з формуванням культури гармонійних відносин між людьми. Ці відносини проектується на відношення до природи і до всієї оточуючої людини дійсності [5].

Спираючись на визначення Л. Карпенко, А. Кмець стосовно екологічної свідомості, ми розуміємо *під екологічною свідомістю здобувачів вищої освіти* сукупність уявлень, знань, поглядів, переконань, мотивів екоцентричної поведінки, що дозволить майбутнім фахівцям обирати раціональну й природоохоронну стратегію й технологію взаємодії з довкіллям, спрямовану на сталий розвиток суспільства.

Підготовка майбутніх фахівців до успішної професійної діяльності пов'язана передусім з процесом формування екоцентричної свідомості. Організовується даний освітній процес відповідно до закономірностей: 1) залежність від стилю організації освітнього процесу в навчальному закладі, що має спонукати майбутнього фахівця до активності, самостійності, творчого підходу, самоаналізу; 2) педагогічне партнерство між викладачами ЗВО і здобувачами в процесі максимального освоєння довкілля студентами відповідно до їх фахової підготовки, інтересів, потреб і здібностей; 3) залежність від використовуваних викладачами університету методів організації дослідницької роботи з вивчення сформованості екологічної свідомості й культури студентів.

Як зазначають І. Калюжна та О. Лисенко, оцінка і теоретичний аналіз сформованості екологічної культури фахівця, в основі якої лежить певний рівень сформованості екологічної свідомості, дозволили виділити 5 типів, що характеризуються особливим стилем його взаємодії зі своїм оточенням і ставленням до своїх професійних обов'язків крізь призму стилю взаємодії з природою. Це типи: «особистої достатності», «екологічного оптимізму», «екологічного песимізму», «абсолютизації екологічних знань», «екологічної гармонії» [5]. Розкриємо їх сутність.

Тип «особистої достатності» характеризує фахівця, який сприймає свою професійну діяльність як джерело доходів, природа як джерело знання йому не цікава, екологічні проблеми на глобальному рівні й проблеми охорони природи не є суттєвими, бо він переконаний, що ними повинні займатися інші фахівці. Хоча сам достатньо добре орієнтується і в проблемах довкілля, та екологічною діяльністю займаються тільки на вимогу адміністрації підприємства.

Тип «екологічного оптимізму» характеризує фахівців, що сприймають природу практично на всіх її рівнях як середовище проживання і вважають, що. основне її призначення – задоволення потреб людства. У таких фахівців необмежена віра в можливості людини і людства в цілому. Якщо відбуваються екологічні катастрофи, то вони випадкові. Екологічні питання цікавлять фахівців з даним типом екологічної культури як проблеми, з якими треба змиритися. Природу як джерело знань визнають. В екологічній діяльності приймають участь опосередковано.

Тип «екологічного песимізму» характеризує осіб, які мають високий рівень екологічних знань і інтерес до екологічних проблем, але при цьому практично повністю відсутня віра в можливість змінити ситуацію на краще. Вони правильно оцінюють позитивні і негативні сторони виробничого процесу і суспільного життя, виділяють причини існуючих складнощів, усвідомлюють, що їх існування залежить від людей, які працюють. Природне і навколишнє середовище є основним джерелом знань, але ці знання не дозволяють орієнтуватися на позитивні приклади з життя. Такі фахівці не вірять в можливість людини і людства в цілому змінити ситуацію, а отже, розв'язати екологічні проблеми. При цьому виникнення нових проблем – процес закономірний.

Тип «абсолютизації екологічного знання» – це фахівці-інтелектуали, які володіють глибокими знаннями як в галузі своєї професії, так і в екології. Вони усвідомлюють значущість природи для життя людей і існування всього живого на Землі та розуміють взаємозв'язок між ставленням людини до природи і якістю життя та забезпечення сталого розвитку суспільства. Природа розглядається ними як джерело знання та життєдіяльності людини, використовувати її потрібно, але з позиції продуманого природокористування. Фахівці цього типу дотримуються у своїй професійній діяльності грамотного природокористування.

Тип «екологічної гармонії» характеризує фахівця, у якого сформовано розуміння природи як середовища, умови й засобу існування всього живого на Землі, зокрема й людини. Власне екологічні знання сформовані у нього на достатньо високому рівні. Критерієм істинності знань та життя виступає

природа, до неї треба ставитися якнайбережніше. Ці фахівці переконані, що з метою забезпечення сталого розвитку суспільства все природокористування й виробництво треба будувати у відповідності до сучасних екологічних знань. Фахівці цього типу виявляють самостійну екологічну діяльність [5].

Цілком зрозуміло, що для реалізації стратегії сталого розвитку суспільства й подолання екологічної кризи в державі й світі у фахівців мають бути сформовані типи «абсолютизації екологічних знань» та «екологічної гармонії» екологічної культури. Це і постає основною задачею професійної підготовки спеціалістів, зокрема у ЗВО.

Висновки. Резюмуємо, що в умовах науково-технічного прогресу та розвитку ринкової економіки суспільство підійшло до розуміння того, що довкілля – це цілісна система, що розвивається на основі об'єктивних законів природи, без урахування яких неможливо забезпечити розумне господарювання й сталий розвиток суспільства. Ці закони людині необхідно усвідомити і сформувати масштабну екологічну свідомість, яка дозволить подолати екологічну кризу. Це і є основною функцією екологічної свідомості – забезпечення оптимізації взаємовідносин у системі «суспільство-природа». Опанування будь-якою професією повинно спиратись на пріоритетну роль формування екологічної свідомості фахівця, особливо з вищою освітою, що дозволить прогнозувати наслідки своєї професійної діяльності для забезпечення сталого розвитку суспільства.

Формування екологічної свідомості є складним і ще недостатньо дослідженим процесом. Екологічна свідомість поєднує в собі сукупність знань про довкілля, природоохоронні уміння, психічні дії, які забезпечують узагальнене й цілеспрямоване відображення зовнішнього світу, прогнозування їхніх наслідків, контроль та управління поведінкою фахівця. На сучасному етапі слід спрямовувати зусилля викладачів ЗВО в напрямку пошуку методів і мотивації для формування екологічної свідомості спеціалістів-професіоналів із переходом від антропоцентричної парадигми та економічних пріоритетів до екоцентричної з духовними пріоритетами збереження природи для сталого розвитку суспільства.

Список використаних джерел:

- [1] Алексєєва О.Р. Емпауермент-педагогіка як тренд освіти для сталого розвитку. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-методичної конференції* (с. 193-195). 29-30 травня, 2020, Суми, Україна: Сумський державний університет.
- [2] Павленко І.Г. *Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва* (автореф. дис. ... канд. пед. наук) Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Луганськ, Україна.
- [3] Ковальчук Т.В. (2018). Екологічна освіта як важлива складова сталого розвитку суспільства. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. Серія: Педагогіка, психологія, соціальна робота, (2) (23), 72–75.
- [4] Кмець А. (2001). Екологічна свідомість майбутніх вчителів: проблеми, зміст, типологія. *Вища освіта України*, (2), 96 – 99.
- [5] Калюжна І.І., Лисенко О.В. (2017). Формування екологічної культури майбутніх учителів в процесі вивчення дисципліни "Екологія". *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького*, (2), 107–111.